

Rådhus eller ikke? Rådstuesaken i Arendal og Risør rundt 1800

HÅKON HAUGLAND

Bystyringen i Arendal og Risør på 1700-tallet var et embets- og borgerstyre. I den forrige artikkelen så vi hvordan dette systemet var bygd opp, med byfogd, borgerråd, rådstuemøter og borgerombud og kommisjoner. Et eksempel på hvordan systemet kunne fungere i praksis, finner vi mot slutten av 1700-tallet, da spørsmålet om bygging av rådstue og arresthus ble en sak i de to byene. I begge byene kom saken opp på initiativ fra embetsverket, men utfallet ble ikke det samme. Mens Risør fikk sitt første rådhus i 1798, fikk Arendal det først i 1844.

Risør slik William Fearnside fremstilte det etter sitt norgesbesøk sammen med John-William Edy sommeren 1800. Byens nybygde rådstue er bygningen med tårn til høyre i bildet. Utsnitt av prospekt av Risør sett fra losenes utkikksplass på Urheia. Foto: Norsk Folkemuseum (NF01240).

Det er godt kjent at Arendal kommune kjøpte Kallevigs palé på Tyholmen i 1844 for å gjøre det til byens første rådhus. Mange vet nok også at Risør fikk sitt første rådhus i 1798. Mindre kjent er det at Arendal kunne ha fått sitt første rådhus på samme tid. I Riksarkivet i Oslo ligger det en mappe som blant annet inneholder et arkitektforslag fra 1804 til et kombinert rådhus og arresthus i Arendal.¹ Mappen ser i liten grad ut til å ha blitt undersøkt av tidligere historikere. Mappen inneholder også brev som omhandler byggingen av rådhuset i Risør få år tidligere. Sammen med bevarte rådstueprotokoller, brev og regnskapsmateriale fra Arendal og Risør, danner mappen et godt utgangspunkt for å bruke rådstuesaken som eksempel på hvordan lokale politiske beslutningsprosesser foregikk i de to tvillingbyene rundt 1800, og som eksempel på hvordan det administrativt-politiske systemet i de to byene fungerte i praksis før innføringen av formannskapslovene i 1837. Mappen reiser også et lokalpolitisk spørsmål: Hvorfor ble det ikke bygd noe rådhus i Arendal i 1804? Det spørsmålet skal vi komme tilbake til mot slutten av artikkelen. I stedet starter vi i Risør, der rådstuesaken startet i 1781.

Risør må ha eget arresthus

Som vi så den forrige artikkelen, hadde Risør delt arresthus med Arendal siden 1723. Årsaken var at de to kjøpstedene hadde felles byfogd og felles bytingsrett, begge med sete i Arendal, og her lå også kjøpstedenes felles arresthus.² Rett nok hadde risørborgerne aldri gått med på at arresthuset i Arendal var felles, og hadde derfor heller ikke gått med på å betale det Arendal mente var Risørs andel av utgiftene til vedlikehold, grunnleie og reparasjoner av arresthuset.³ Siste gang spørsmålet kom opp, var i 1779, samme år som Risør fikk egen byfogd og egen bytingsrett.⁴ Borgerrådet i Arendal mente at risørborgerne burde betale en fjerdedel av utgiftene til det de betraktet som byenes fellesutgifter mens de hadde hatt felles administrasjon, deriblant utgiftene til reparasjon av arresthuset. Henvendelsen ser ut til å ha vært en form for krav om sluttoppgjør.

Dessverre er ikke svaret fra Risør bevart. Vi vet derfor ikke om Risør godtok kravet. Det er imidlertid lite sannsynlig at de gjorde det. Fordi byen hadde fått egen bytingsrett, hadde byen dessuten behov for å finne lokaler til sitt eget arresthus.

Til å begynne med ble behovet midlertidig løst ved at byen leide lokaler til arresthus i huset til byens feier, men det ble fort klart at det ikke var en god og varig løsning.⁵ Byen måtte få et arresthus, og i september 1781 ble saken tema på et rådstuemøte der også den nye stiftamtmanden i Kristiansand stift, Frederik Georg von Adeler deltok.⁶ Det er litt mer uklart om det var stiftamtmanden som hadde tatt initiativet i saken. I stiftamtmandens kopibok er det et brev til byfogd Paul von Aphelen datert 13. august, der Adeler varslet at han ønsket å komme til Risør 14. september. Ifølge brevet hadde han flere saker han ønsket å ta opp med byfogden, borgerrådet og borgerskapet, og bad byfogden om å kalle inn til rådstuemøte. En av sakene Adeler ønsket å diskutere, var «hvorledes samme [det proponerede Arresthuus] paa bedste maade og til mindre bekostning kan Giøres».⁷ Det fantes med andre ord allerede et forslag til nytt arresthus med et prisoverslag, men hvem som stod bak forslaget eller hva forslaget innebar, vet vi ikke. Den første rådstueprotokollen for Risør begynner først i 1782, og kan dermed heller ikke bidra til å kaste lys over saken. Derimot vet vi at det ble holdt et rådstuemøte 2. oktober med stiftamtmanden til stede, og vi vet hva utfallet ble, siden det er nevnt i en notis i byens årsregnskap. Her fremgår det at forslaget til nytt arresthus ble forkastet, og at Adeler i stedet hadde befalt at det skulle opprettes et fond på 1 200 riksdaler til nytt, kombinert rådstue- og arresthus. Fondet skulle bygges opp ved at det ble satt av 150 riksdaler årlig i bybudsjettene de neste åtte årene.⁸ Samtidig ser Adeler ut til å ha gitt byfogden i oppgave å finne et lokale til arresthus. Den 11. september 1782 kalte byfogden inn til nok et rådstuemøte, der han spurte om borgerrådet eller de øvrige borgerne kjente til noe passende værelse i byen som kunne brukes til «Arresthus for folck af Borger Standen». Svaret

Området mellom havnen og Tjenna i Risør i 1898. Det er tydelig at området rundt Tjenna var myrete og lite bebygd, slik byfogden påpekte på befaringen på en mulig tomt for byens rådstue og arresthus i 1793. Utsnitt fra Flinthougs matrikkelkart over Risør. Foto: Riksarkivet, Indredepartementet, Matrikkelkart 23

fra borgerne var at de ikke kjente til noe hus som kunne egne seg til arresthus. De mente dessuten at spørsmålet om arresthus måtte ses i sammenheng med behovet for en rådstue. Byen betalte 32 riksdaler i året til byfogden for leie av rom til byting og rådstue, noe de mente var for mye. De ville derfor heller sette av 150 riksdaler årlig i bykassen til et nytt kombinert rådstue- og arresthus, slik Adeler hadde foreslått, et forslag som også fikk byfogdens støtte.⁹

Rådstue i en avkrok?

Det skjedde lite i saken de neste årene. Først den 5. juni 1793 kalte byfogden inn til et nytt rådstuemøte for å «ventilere» eller drøfte et tilbud fra toll- og konsumsjonsinspektøren Jens Sartz om å kjøpe en tomt til bygging av rådstuebygning og arresthus.¹⁰

Tomta, som Sartz skulle ha 300 riksdaler for, lå helt i utkanten av bybebyggelsen, oppe i Kirkegaten ved Sartz eget fehus, langt unna havneområdet. Noe av bakgrunnen for rådstuemøtet kan også ha vært en ny kongelig forordning om fengsler og arresthus. Forordningen, som hadde kommet to måneder tidligere, satte nye minstekrav til arresthus i byene.¹¹ Forordningen er imidlertid ikke nevnt i møtereferatet.

Rådstuemøtet inkluderte en befaring på tomta der også Sartz deltok. Av møtereferatet går det frem at Sartz allerede hadde diskutert saken med de to borgerrepresentantene Niels Simonsøn og Valentin Fürst og vist dem tomta. Ifølge ham selv hadde han derfor egentlig ikke trengt å være til stede under befaringen. Det var da også borgerrepresentantene, og ikke Sartz selv, som viste frem tomta og foretok

oppmålingen av den. Om det også betyr at det var borgerrådet som var initiativtakere, er uklart. Byfogdens standpunkt var klarere. Under befaringen hadde byfogden tatt til orde for å avslå tilbudet. Han påpekte at det hadde blitt samlet inn penger til rådhus siden 1782, og at et rådhus, kanskje som i Kragerø, der rådhuset hadde tårn og tårnur,¹² ville være byens innbyggere til både fornøyelse og nytte. Men hvis en ikke kunne få en passende tomt, fortsatte han, burde en ikke forhaste seg med å kjøpe en ubekvem, liten tomt som nesten lå utenfor byen for en så overdreven pris: «Een Raadstue, hvor Retten skal holdes, alle Deliberationer og Borgernes Samlinger skal forrettes, samt Festiviteter med indfaldende Leiligheder gives, bør dog vel icke ligge i en afkrog».¹³ Byfogden bad derfor borgerne avslå tilbudet fra Sartz, og i stedet la pengene stå i fondet til en mer egnet tomt blir ledig.

Borgerne kan ikke ha gitt byfogden noe umiddelbart svar, noe som kan tyde på at de var uenige. En måned senere skrev byfogden til stiftamtmann Lewetzou i Kristiansand, der han bad stiftamtmannen instruere borgerrådet om å gi et klart svar i saken, og om støtte for sitt råd om å vente med å kjøpe. Her la han til hvis han måtte ledsage stiftamtmannen,

ja end og om det kongelige Herskab benaadede Byen med hans høye Nærværelse, og formodentlig behagede at erkjenlige sig Stædets Beskaffenheder, hvoriblandt og Raadstuen; Saa ville det vel icke være nogen Ære for indvaanerne og mindre som ieg faa maa sige for Stædets Øvrighed, at ledsage Stiftets høye Øvrighed, og i Tilfælde, det kongelige Herskab, hen bagerst i Byen, hvor Prospecten blev fæhuus, ringeste husehytter, Sumper og ved høy Søe opløbende Vand, icke Stæd for Borger-Coret at kunne staae, og mindre at Manuvrere paa.¹⁴

Byfogden fikk støtte for sitt syn hos stiftamtmannen. To dager senere skrev stiftamtmannen til borgerrådet og bad dem komme med deres syn, slik byfogden hadde bedt ham om.¹⁵ Svaret fra borgerrådet kjenner vi dessverre ikke, men antagelig må de ha medgitt at

Utsnitt av skissen John-William Edy av Kragerø gjorde på sin norgesreise i 1800. Byens rådhus, som byfogden i Risør trakk frem da han anbefalt rådhus med klokketårn, er bygningen med tårn som ses midt i utsnittet. Foto: Norsk Folkemuseum

rådstua burde oppføres på et mer sentralt sted i byen. Da spørsmålet kom opp på nytt noen år senere, er det i hvert fall tydelig at borgerrepresentantene Simonsøn og Fürst hadde inntatt en mer ledende rolle.

Borgerrådet tar initiativet

Den 25. januar 1797 ble det holdt et nytt rådstuemøte i byfogdens hus. Bakgrunnen var at det hadde dukket opp en ny aktuell tomt til bygging av rådstue, denne gangen en tomt som lå langt mer sentralt til, i bebyggelsen bak de store handelshusene og pakkbodene langs sørsiden av havnen, i det som i dag heter Rådhusgata. På tomta stod det et hus som hadde vært eid av den avdøde enka madam Karen Borøen, der byens dramatiske selskap i flere år hadde leid lokaler til *Comædie Huus* i annen etasje.¹⁶ På en auksjon over dødsboet til enka i august 1796 hadde borgerrepresentantene kjøpt huset på vegne av byen med penger fra bykassen, antagelig med det å bruke tomta til å bygge rådstue i tankene.¹⁷ Tema for rådstuemøtet i januar 1797 var om borgerskapet var enig i at tomta kunne brukes til å bygge rådstue og arresthus, og om borgerrepresentantene kunne

Utsnitt fra et kart over Risør fra 1798, med kastellet og verftet på Holmen nede til venstre, tollboden på skjæret til høyre, og det nybygde rådhuset like ovenfor, langs gata som fremdeles heter Rådhusgaten. Arkiv: Riksarkivet, Kartsamlingen, Indredepartementet, Matrikkelkart nr. 23

få rådstuemøtets tilslutning til å kjøpe materialer. Igjen er det tydelig at det var borgerrådet som var initiativtakere. Ikke bare hadde de kjøpt tomte på vegne av byen, de må også ha forberedt saken som ble lagt frem på rådstuemøtet, og ifølge møtereferatet hadde de allerede, «til sandsynlig Sparsomhed», bedt kongen om selv å få stå for innkjøpene av materialene. På møtet svarte samtlige av de fremmøtte borgerne med å si seg fornøyd med borgerrådets arbeid og overlot til dem å kjøpe inn materialer, vel og merke med enda en oppfordring til sparsomhet, og tilbød seg å bidra i arbeidet om representantene trengte det.¹⁸

Deretter gikk prosessen fort. Den 16. september 1797 hadde den nye byfogden Lauritz Weidemann sendt inn tegninger av rådstua til godkjenning av kongen.¹⁹ Tegningene, som ble godkjent den 10. oktober samme år, viste en tømmerbygning med utvendig bordkledning, bolig for politibetjenten, tre arrestrom og flere andre rom i første etasje, bytings- og forsamlingslokaler i andre etasje, samt et tårn med slagur som borgerne hadde samlet inn penger til.

Etter at huset som stod på tomte, ble revet, kunne byggearbeidene begynne vinteren 1797/98. Mye ser ut til å ha blitt ferdig i løpet av 1798. Den

12. juni ble bygget branntaksert, noe som må bety at bygget må ha vært mer eller mindre ferdig utvendig.²⁰ Videre ble arrestværelsene i bygningen omtalt som ferdige og klare til bruk av byfogden i et brev datert 5. september,²¹ mens klokketårnet ble branntaksert den 30. oktober.²² Årsregnskapene viser imidlertid at byen hadde en rekke utgifter til håndverkerne også i 1799.²³ I 1800 ble det holdt en auksjon over murstein som ikke hadde blitt brukt til byggingen av rådhuset.²⁴ Det kan tyde på at det først var i 1800 at hele rådstua stod klar til bruk.²⁵ Byggekostnadene hadde kommet på over 3100 riksdaler, men i tillegg kom kjøpet av huset til Karen Borøen, et huskjøp som hadde kostet 700 riksdaler.²⁶ Deler av byggingen var lånefinansiert. I 1799 hadde byen tatt opp et lån på 1 400 riksdaler hos borgeren Christen Halvorsen.²⁷ Klokketårnet ble på sin side bekostet av en gruppe borgere og gitt i gave til byen.²⁸ Gaven kan ses som symbolsk på flere måter. Dels var den et som symbol på by- eller borgerfellesskapet som stod bak byggingen av rådstua, dels et historisk maktsymbol knyttet til byens makt og selvstyre, som lokal motsats til kirketårn og borgertårn, symboler på kirkemakt og kongemakt. Klokketårnet gav dermed bygget en

historie- og symboltung markør, det viste byggets rådhusaktighet.²⁹ Blant de mange utgiftspostene var faktisk også lønn til to jenter, Anne Jessedatter og Berte Andersdatter, som hadde båret sekker med kalk opp fra havnen til byggetomten. Bygningen, som var 17 meter lang og over sju meter høyt, ble på 1820-tallet omtalt av dikteren og prokuratoren Conrad Nicolai Schwach som «en stor og ret vakker Træbygning [...] nærvæd Søen».³⁰ Få år senere fikk også gata som rådhuset lå i, navnet Raadhuusgaden.³¹

Mangler avdekkes

Få år etter at rådstua i Risør stod ferdig, ble det også lagt frem planer om å bygge et kombinert rådhus og arresthus i Arendal. Også her startet saken med spørsmålet om tilstanden til byens arresthus. Den 3. september 1798 hadde stiftamtman Hans Christoph Diderik Victor von Lewetzow sendt ut en forespørsel til stiftets byer om tilstanden til lokalene byene brukte som arresthus.³² Bakgrunnen var at Danske Kanselli i København ønsket å få oversikt over tilstanden til arresthusene i kjøpstedene, og om tilstanden var i tråd med den kongelige forordningen om arresthus av 5. april 1793.³³ I Arendal førte forespørselen fra stiftamtmannen til at byfogd Niels Berg kalte inn borgerrådet, underfogden og flere snekker-, tømmer- og murer mestere som byfogden hadde oppnevnt som sakkyndige i saken, til en offentlig besiktigelse av byens arresthus i Arrestbakken få uker senere.³⁴ Besiktigelsen avdekket et ganske akutt behov for reparasjoner.³⁵ Ifølge de sakkyndige håndverkerne ville det koste rundt 315 riksdaler å sette arresthuset i forsvarlig stand. Rapport fra besiktigelsen må så ha blitt sendt til stiftamtmannen.

Rådhus på toppen av Tyholmen?

Selv om besiktigelsen i 1798 hadde avdekket et sterkt behov for reparasjoner av arresthuset, er det uklart om det skjedde noe i saken de neste årene.

Det er i hvert fall ikke oppført utgifter til arresthuset i årsregnskapene. Det kan dessuten ha tatt tid før stiftamtmannen og byfogden igjen fikk tid til å følge opp saken. I april 1801 brøt det ut kornoppløp i både Arendal og Dypvåg.³⁶ Bakgrunnen var hungersnød og kornmangel. I 1800 ble Nedenes fogderi rammet av langvarig tørke, noe som gikk utover avlingene, som igjen førte til matmangel og hungersnød vinteren og våren 1800/01. En stund klarte byfogden og borgerrådet i Arendal rett nok å sørge for en viss korninnførsel fra Jylland, men etter at britene hadde konfiskert danske og norske handelsskip i engelske havner i januar 1801, og den britiske flåten tok seg inn i Skagerrak og Kattegat med kurs for København i mars, sviktet også kornimporten fra Jylland. I både Arendal og Dypvåg førte det til at kornlasten om bord i skip som var på vei fra den nøytrale bystaten Rostock til England ble konfiskert og utdelt til allmuen. I kjølvannet av matopptøyene ble det nedsatt en kommisjon for å finne ut hva som hadde skjedd og hvem som stod bak opptøyene. Sentralt i kommisjonen satt Otto Joachim Moltke, som hadde tatt over som stiftamtman etter Lewetzow året før.³⁷ Byfogd Berg, som til slutt hadde stått for konfiskasjonen av rostockskipet på havna i Arendal for å sikre at utdelingen av korn foregikk på riktig måte, fikk på sin side sin fulle hyre med å forsvare sine handlinger ovenfor kommisjonen i kjølvannet av oppløpet. Men kanskje var det også kornoppløpet i 1801 som fikk fortgang i saken? I tillegg hadde oppløpet avdekket at byen kunne trenge et større og bedre arresthus enn det den hadde. Kanskje var det også oppløpet som hadde fått borgerrådet, som ellers var notorisk opptatt av offentlig sparing, til å vedgå at byens arresthus ikke var «svarende efter hensigten», og burde erstattes med et nytt.³⁸

I hvert fall ble det satt av 150 riksdaler til «enten et nyt Arresthuuses Anlæg og Istandbringelse, eller det Gamle Arresthuuses Udvidelse og Forbedring» i årsbudsjettene for både 1802 og 1803.³⁹ Det er tydelig at bevilgningene også forutsatte at byfogden skulle utarbeide et forslag til nytt arresthus, inkludert utforming og plassering, som han så skulle legge

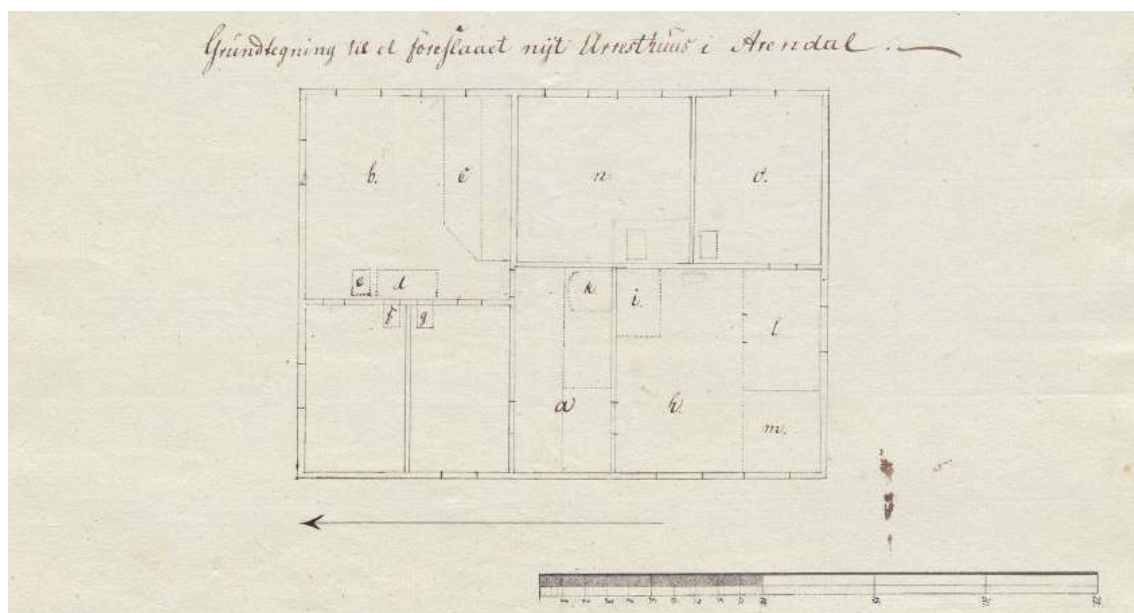
Forrige side: Arendal rundt 1800, etter tegning av Anna Ankermann Dedekam. Foto: KUBEN. PA-2701.L1.1.224 (Fürsts album)

Grunnkart fra 1854 over de østre delene av Tyholmen. Byfogd Berg foreslo å bygge nytt arresthus og rådstue i området ovenfor det daværende arresthuset (nr. 262 på kartet), trolig i området der bygget som huset Arendal Museum etter hvert ble oppført (nr. 309). Foto: Aama-KUBEN, M36 Nr. 11 Tyholmen

frem for borgerrådet. Det gjorde han 10. august 1803.⁴⁰ Berg foreslo å bygge nytt arresthus i en etasje på en ubebyggt tomt på toppen av Tyholmen, i området rett ovenfor det eksisterende arresthuset. Ifølge Berg hadde det stått et hus på tomten tidligere. Huset, som hadde vært eid av den avdøde handelsborgeren Hans Tysch Dedekam senior (d. 1791), hadde brent ned en gang før 1803, og deretter blitt gitt til byen av hans arvinger mot å fritas for å bygge opp igjen huset. Her må Berg ha siktet til huset som hadde hatt brannmatrikelnummer 258 under branntakseringen i 1787.⁴¹ Dette huset var eid av Tysch Dedekam senior, men bebodd av leietakere.

Ifølge den neste branntakseringen i byen i 1797, hadde huset brent ned kort tid etter branntakseringen ti år tidligere: «Det i forrige Taxationsforretning, under No268 anførte huus er med Ildebrand den 24. December 1787 afbrændt, og Tompten nu ubebygget, henlagt til publicque Brug.»⁴² Det hadde byen fått kongens tillatelse til ved en egen kongelig resolusjon i 1795.⁴³ Huset ble derfor tatt ut av brannmatrikkelen. Nøyaktig hvor huset stod er uklart, men ut fra rekkefølgen husene i området hadde i brannmatrikkelen, må det ha stått et sted på heia ovenfor det gamle arresthuset, nær bygningen som huset Arendal museum fra 1840.

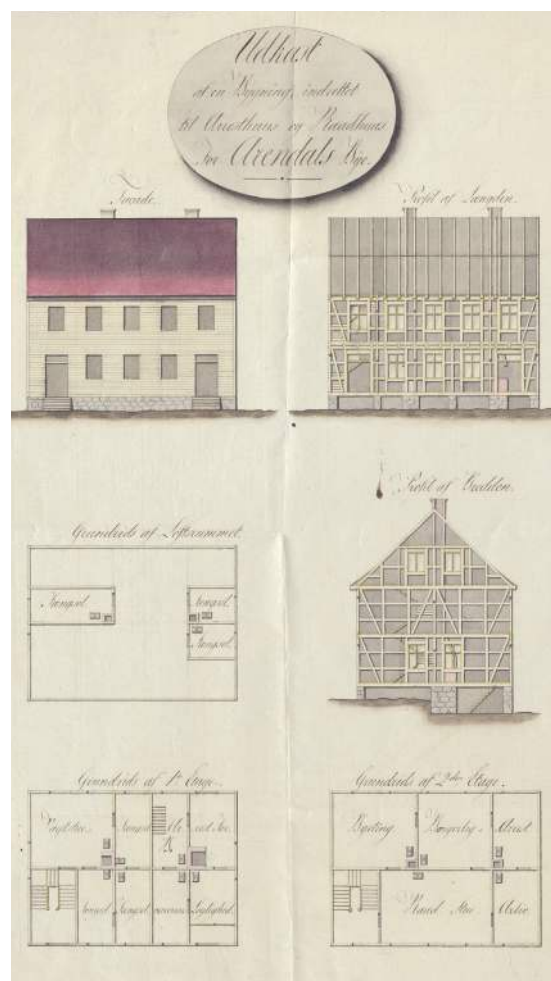

Grunntegning av arresthuset byfogd Berg foreslo å bygge på toppen av Tyholmen i august 1803. Foto: Riksarkivet.

Borgerrådet ber om utsettelse

Etter å ha lagt frem forslaget, bad byfogden borgerrådet komme med et prisoverslag på hvor mye det ville koste å bygge nytt arresthus på toppen av Tyholmen. Prisoverslaget fra rådet kom to uker senere, sammen med en uttalelse om byfogdens forslag.⁴⁴ Ifølge borgerrådet ville et nytt arresthus koste 3 112 riksdaler. Av det ville 800 riksdaler kunne dekkes av en gave Peder Thomasson hadde gitt til formålet. Ifølge borgerrådet ville det imidlertid ikke være mulig å få tatt opp lån på resten av byggekostnadene hos private i byen på grunn av de urolige og vanskelige tidene byen og borgerne var inne i. De bad derfor om at saken ble utsatt i påvente av lysere tider, og at Thomassons gave i stedet kunne settes på et fond til bygging av nytt arresthus. Siden det dermed var klart at byfogden og borgerrådet ikke var enige om hvordan saken skulle løses, ble saken sendt til stiftamtmann Moltke.

Stiftamtmann Moltke og ingeniør Benoni d'Auberts forslag til rådstue og arresthus i Arendal med fasader og grunntegninger. Forslaget deres var å oppføre bygningen på toppen av Arrestbakken på Tyholmen. Foto: Riksarkivet

Stiftamtmann mot borgere

Stiftamtmann Moltke var uenig både med borgerådets forslag om å utsette saken, og med byfogdens forslag til nybygg. Etter Moltkes mening var arresthuset i en «ussel» tilstand, og han understreket at også Danske Kanselli hadde gjort det klart at noe måtte gjøres med arresthuset i Arendal. Nytt arresthus burde, etter Moltkes mening, dessuten ses i sammenheng med behovet for en rådstuebygning, som Arendal manglet.⁴⁵ Sammen med ingeniørroffiseren Benoni d'Aubert fikk han derfor laget et nytt forslag til kombinert rådstue og arresthus.⁴⁶ Tegningene, som fremdeles er bevart, og som i dag ligger i Riksarkivet, viser et stort hus med kjeller, to etasjer i full høyde og en loftsetasje med skråtak. I første etasje skulle det være vaktstue, i andre etasje en stor rådstuesal, en bytingsstue, et arkivrom og flere arrestværelser, og i loftetasjen skulle det være fengselsværelser. Bygningen skulle ha saltak, men i motsetning til rådstua i Risør, ble bygningen tegnet uten klokketårn. Bygningen hadde dermed ikke noe rådhusaktig preg i seg selv, utover størrelsen. Derimot var plasseringen på toppen av Tyholmen monumental, der bygget ikke bare ville være godt synlig både i byrommet og fra sjøsiden. Hvorfor bygget var tenkt uten tårn eller takrytter, er uklart. Det manglet ikke på historiske forbilder. Både Moltke og d'Aubert må for eksempel ha kjent til rådhuset i København som hadde brent ned få år tidligere, i 1795, og som hadde hatt klokke og takrytter.⁴⁷

Tegningene og planforslaget til Aubert forelå den 3. mars 1804. Den 23. mars sendte stiftamtmannen tegningene til byfogden og borgerrådet i Arendal, sammen med en sterk anbefaling om å følge planen han og Aubert hadde foreslått.⁴⁸ Denne gangen ble planene imidlertid møtt med mer åpenlys motstand fra borgerskapet, og det var borgerrådet, som bestod av de tre rederne og kjøpmennene Morten Kallevig, Thomas Doran og Peder Brønlund, samt seilmakeren Willum Olsen Foss, som ledet an.

Etter borgerrådets mening var spørsmålet om nytt rådstue- og arresthus en sak der borgerrådet trengte å rådføre seg med hele borgerskapet før det

uttalte seg om saken. Den 12. april kalte de derfor inn hele borgerskapet til rådstuemøte i byfogdens hus, der Auberts forslag til nytt rådstue- og arresthus var tema.⁴⁹ Det trenger for så vidt ikke bety at rådet forsøkte å trenere saken. Som vi var inne på i forrige artikkel, bestemte et kongelig reskript fra 1791 at borgerrådet hadde plikt til å kalle inn hele borgerskapet i viktige saker før rådet gav sin uttalelse til magistrat og stiftamtmann.⁵⁰ På møtet skal borgerne ha blitt enige om at beliggenheten til det foreslåtte rådstue- og arresthuset på toppen av Tyholmen «neppe er dårligere noe sted i byen», og «nesten utilgjengelig for aldrende folk». Når byens eldre og yngre borgere skulle møtes til rådstuemøter og byting, burde det i stedet skje på steder som er tilgjengelige og «meget meere gavnlige og Minagelige for byen». Skulle det være behov for et skikkelig fengsel, kunne en heller holde vakt over et værelse en leier. Her kom den borgerlige politiske kulturen tydelig til uttrykk. Ordet *minagelig* eller *menagerlig* er hentet fra tysk, og betyr måteholden eller moderat. Arendalsborgerne var notorisk opptatt av en måteholden bruk av offentlige midler, og mente altså at det ville gavne byen å være tilbakeholdne med den offentlige pengebruken. Endelig påpekte borgerne at tomta byfogden hadde foreslått å bygge rådstue på, i sin tid hadde vært gitt av Hans Tysch Dedekams arvinger «som en aaben, fri plass», det vil si, ikke en plass det skulle bygges nye hus på. Det samme ble brukt som forutsetning for at tomta kunne skjenkes byen i den kongelige resolusjonen fra 1795. I stedet for å gå for nybygg, ble det foreslått å se på hva som kunne gjøres for å sette det gamle arresthuset i god nok stand. Møtet endte derfor med at borgerrådet besluttet at det skulle foretas en ny besiktigelse av det eksisterende arresthuset.

Befaringen av arresthuset ble holdt fjorten dager senere. Til stede var byfogden, borgerrådet, underfogden og fire håndverkerborgere som hadde blitt oppnevnt av byfogden som sakkyndige befaringsmenn.⁵¹ Befaringen avdekket en rekke mangler, etter det som må ha vært flere år med manglende vedlikehold og utbedringer. Trappa ut

mot gaten var «brøstfeldig», deler av bunnsvillen i kjelleren, det som ble kalt Tyvekjelleren, var råtnet bort, hele huset måtte ha nye vinduer, og flere av rommene måtte ha nytt gulv. Borgerrådet spurte deretter befaringsmennene om mulige reparasjoner kunne sette bygget i brukbar stand, og hvor lenge bygget i så fall kunne stå før det måtte gjøres mer. Svaret var at utbedringene, til tross manglende som hadde blitt avdekket, kun ville koste 162 riksdaler, og at det ville gjøre at huset ville kunne stå i minst et halvt snes år til, det vil si i ti år. En reparasjon kunne altså utsette behovet for nybygg til det ble bedre tider. Det er åpenbart at borgerrådet ville ha en befaringsmann som viste at byen kunne klare seg med utbedringer av det eksisterende bygget, og at det var det de fikk. Kort tid etterpå dukket det imidlertid opp et nytt forslag til plassering av rådhus, denne gangen på tomten der Arendal faktisk fikk sitt første rådhus 40 år senere.

Nytt forslag til ingen nytte

Den 4. mai 1804 skrev stiftamtmann Moltke et brev til byfogden og borgerrådet i Arendal der han ber om deres syn på et nytt forslag til plassering av råd- og arresthus. Ifølge stiftamtmannen hadde han fått et forslag, uten at han nevnte hvem forslaget kom fra, på «hvorledes Toldvæsenet, Skolevæsenet, Raadhuus og Arresthuus saavelsom en Plads til Borgernes Samlingsplads og Militaire Øvelser i Arendahl beqvemmeligen kunde forenes til et Stæd nemlig i afgh: Kasserer Ebbells huus som vil blive tilsalds for 6 000 Rdr». ⁵² Tollkasserer Ebbells hus lå på Tyholmen, på tomten der Morten Kallevig få år senere bygde Kallevigs palé, det som ble kjøpt av Arendal kommune i 1844 og gjort til byens første rådhus. Om det var Ebbel som også stod bak forslaget stiftamtmannen nevnte, eller om det var stiftamtmannen selv som foreslo at byen kunne kjøpe tomten allerede i 1804, er uklart. Forslaget fikk uansett ingen tilslutning lokalt.

Den 11. mai skrev borgerrådet et brev til byfogden der de gikk for utbedringer av det eksisterende arresthuset fremfor nybygg. Rett nok

nevnte de ikke forslaget om å kjøpe Ebbells hus, men trolig kan vi se brevet som svar på stiftamtmannens forslag. Begrunnelsen for ikke å bygge nytt var politisk: De siste årene hadde byen måttet sette av stadig større del av årsbudsjettet til brannvesen, forsvarsanlegg og fattigvesen. ⁵³ Blant annet hadde byen vedtatt å bygge et nytt fattig- og arbeidshus på Neset i 1792. Det hadde rett nok tatt noen år før huset kom i drift. Først i 1796 hadde rådstuemøtet vedtatt en plan for huset, og fra 1797 ble det satt av 300 riksdaler årlig i budsjettet til byggingen av huset. ⁵⁴ I 1804 er det tydelig at byggearbeidene fremdeles ikke var ferdig innvendig, for ifølge borgerrådet manglet det fremdeles mye inventar i huset. I tillegg hadde byen hatt ekstraordinære utgifter til å holde kornmagasin. Byen hadde dessuten hatt utgifter til opprydning og utfylling av byens første torv i bydelen Stranden, en branntomt byen hadde tatt over leien av etter brannen i 1798. På grunn av de økende utgiftene ville rådet derfor prioritere å fullføre byggingen av det nye fattighuset på Neset fremfor å bygge ny rådstue eller arresthus. Byfogd Berg sendte brevet videre til stiftamtmannen dagen etter, sammen med en erklæring der han sa seg helt enig i borgerrådets vurderinger.

I august samlet en resignert stiftamtmann Moltke dokumentene i saken, sammen med en redegjørelse for prosessen og sin mening om saken ned til Danske Kanselli. ⁵⁵ Her vedgikk Moltke at Auberts forslag til ny rådstue og arresthus ville bli for kostbart for byen, men mente at en kunne gå for byfogd Bergs opprinnelige forslag om et nytt arresthus i én etasje. Han mente at bygget kunne finansieres dels av Thommasons gave og dels ved at byen tok opp et lån. Avgjørelsen i kanselliet i København falt den 6. oktober 1804. Kanselliet gav borgerne og byfogden Arendal rett i at det «efter Omstændighederne» ikke ville være mulig å bygge nytt, og at utbedringer av det eksisterende arresthuset måtte være godt nok. ⁵⁶ Tretten dager senere skrev stiftamtmannens fullmektig til byfogden i Arendal og bad ham informere borgerrådet om kanselliets avgjørelse. ⁵⁷ Borgerrådet i Arendal hadde fått det utfallet de ønsket.

Arresthuset i Arrestbakken på Tyholmen, som borgerrådet i Arendal valgte å ruste opp i stedet for å bygge nytt i 1804, og som fremdeles står i dag. Arresthuset er hus nummer tre fra venstre. Huset lengst til venstre er Lindveds hus, som ble flyttet til Nedre Tyholmsvei på 1970-tallet. Bildet er tatt av fotograf Hans Petter Nielsen i 1871. Foto: KUBEN. AAA.PA-2701.L1.A1.189

Under napoleonskrigene og etterkrigsdepresjonen som fulgte, fortsatte byen i stedet å leie lokaler til bytings- og rådstuemøter i byfogdens hus. I de første tiårene av 1800-tallet vil det si huset til byfogd Berg ute på Langbryggen, som hans etterfølger i embetet, Nicolai Jæger, tok over da han ble byfogd i 1816.⁵⁸ Leien utgjorde ikke en stor del av byens årsregnskap. I årsregnskapet for 1835 utgjorde for eksempel leieutgiftene 84 spesidaler i et utgiftsregnskap på 3302 spesidaler, og da ført som en utgiftspost som også omfattet utgifter til koleralasarett.⁵⁹ Schwach, som bodde i et av nabohusene i 1825, gav også en beskrivelse av huset som ble brukt til rådstue: «Byen hadde intet offentlig Raadhuus. Alle de Forretninger, der pleie af afholdes paa et Raadhuus, afholdets i Byfogdens Huus. Denne boede dengang i et paa en Afsats i Fjeldet beliggende Huus hvortil en Trappe af

svære Bjelker, der kunde befares med Vogn, førte op fra Langbryggen.»⁶⁰

To nabobyer, to forskjellige utfall

Diskusjonene om oppføring av offentlige rådstuer og arresthus i Arendal og Risør fikk dermed forskjellige utfall. Begge utfallene var i tråd med de lokale ønskene. I Risør stod byens første rådhus ferdig i 1798, i Arendal fikk byen sitt første rådhus først i 1844, nest sist av kjøpstedene på Agder etter den langt yngre kjøpstaden Grimstad. Faktisk var byen sent ute allerede mens diskusjonene om ny rådstue og arresthus pågikk i byen i 1803 og 1804. Av de daværende kjøpstedene på Agder hadde Kristiansand hatt egen rådstuebygning siden 1693,⁶¹ Stavanger hadde kombinert rådstue og arresthus i 1798, og det samme fikk altså Risør samme år. Hvorfor tok det så

lang tid før Arendal fikk eget rådhus? Eller spurt på en annen måte, hvorfor ble det nybygg i Risør, men ikke i Arendal?

Borgerskapet i begge byene hadde opplevd gode tider i de første årene av napoleonskrigene, og de gode årene fortsatte helt til Danmark-Norge ble med i krigen på Frankrikes side i 1807. Arendal var dessuten en større og rikere by, og hadde lang flere velstående borgere som kunne dele på kostnadene knyttet til et slikt byggeprosjekt. Kontrasten mellom offentlig sparing og privat rikdom skulle dessuten bli enda tydeligere under napoleonskrigene. Nettopp under krigen fikk Morten Kallevig, en av de fire borgerrepresentantene som hadde stått i spissen for å utbedre det gamle arresthuset i stedet for å bygge nytt rådstue- og arresthus, bygd sitt palé ute på Tyholmen, et trehus som inntil ganske nylig var Norges nest største. Også de offentlige budsjettene i Arendal var større. I Arendal var budsjettet for eksempel på over 6 600 riksdaler i 1804, året da byen stemte mot å bygge ny rådstue, mens Risør hadde et budsjett på drøye 2 000 riksdaler i 1800.⁶² Slik sett virker det lite troverdig når arendalsborgerne hevder at de ikke hadde råd til å bygge et nytt arresthus, selv om både byfogden og Danske Kanselli later til å ha trodd borgerne på det. En ærligere sak er det at de mente de måtte prioritere fattighuset fremfor rådstue. Det var en politisk prioritering av de midlene byen mente den hadde til rådighet.

Kanskje var det heller byggingen av rådstua i Risør som krever en forklaring. Hverken i Kristiansand eller Stavanger hadde embetsverkets undersøkelser av arresthusene ført til nybygg, og som vi har sett, førte heller ikke besiktigelsene i Arendal til det. Som vi har sett, hadde ikke Risør egen administrasjon før 1779. Risør var på sett og vis underlagt Arendal, slik stiftamtmann Hagerup beskrev det i 1778,⁶³ eller underlagt Arendals jurisdiksjon, slik risørbyfogden og risørborgerne selv beskrev det i 1787.⁶⁴ Løsrivelsen i 1779 markerte slik sett at Risør endelig ble en selvstendig kjøpstad. Å bygge et rådhus kan på den måten ses som en markering av at Risør hadde trådt ut av Arendals skygge. Kanskje de også hadde

latt seg inspirere av en annen naboby, Kragerø, som hadde fått et eget kombinert rådhus, arresthus, borgerskole og lærerbolig med klokketårn i 1783. I tillegg trengte Risør, i motsetning til Arendal og de øvrige kjøpstedene, et eget arresthus etter at byen fikk sin egen bytingsrett i 1779, mens Arendal hadde hatt et arresthus siden 1724, og kunne nøye seg med å utbedre det arresthuset de alt hadde.

Epilog

Da Arendal til slutt fikk sitt første rådhus i 1844, gjorde byen det til gangs. Kjøpet av Kallevigs palé gav byen et passende monument over byens makt og dens gjenvunne posisjon som Norges største sjøfartsby. Samtidig kan den ses som et uttrykk for nye holdninger til offentlig pengebruk og offentlige signalbygg på 1830- og begynnelsen av 1840-tallet. I 1832 ble Arendals offentlige bibliotek og museum etablert, og seks år senere fikk byen sin andre trefoldighetskirke, tegnet av Heinrich August Grosch.⁶⁵ I begge tilfeller kom initiativtakerne fra byens økonomiske, politiske og kulturelle elite. Det er dermed naturlig å se de lokale diskusjonene om eget rådhus som tok til på 1830-tallet i sammenheng med andre prosjekter i mer eller mindre offentlig regi i byen på samme tid. I amtmannens femårsberetning fra 1835 påpekte amtmannen at Arendal, til tross for en begynnende vekst i handel og sjøfart, fremdeles manglet «et Raadhus til Retshold og Borgersamlinger». Diskusjonen må ha tiltatt etter innføringen av formannskapslovene i 1837, da Arendal fikk en folkevalgt ledelse. Det er også trolig at det var lokale diskusjoner om saken som dannet bakgrunnen for at Arendal Sparebanks vedtak fra 1839 om at overskuddet fra bankens virksomhet blant annet skulle brukes «anskaffelse af et Raadstuelocale, som Byen meget tiltrænger».⁶⁶

Det var imidlertid ikke gitt at det var Kallevigs palé som skulle bli byens første rådhus. I oktober 1840 kunne avisa Vestlandske Tidende melde at formannskapet hadde kjøpt madam Winters hustomt på Friholmen mot Kittelsbukt (nr. 206) for 500 spesidaler, samt forsikringssummen for de

nedbrente bygningene på tomta.⁶⁷ Målet med kjøpet var ifølge avisa å opføre en Bygning, der maatte kunne indeholde de Beqvemmeligheder, som Byen i saa høi Grad savner, en Raadstue, Auctions- samt Festivitets-Locale m. m.». Avisa la til at det ikke var tvil om at kjøpet ville få representantskapets bifall, og håpet at også sparebanken ville gi sin støtte til planen, noe den også gjorde. Alt den 19. februar 1841 vedtok banken å bevilge 2500 spesidaler til til bygging av «Raadstue, festiviteter, Auctioner, Sparebank og hvad meere som Grunden maatte tillate og som byen tiltrænger».⁶⁸ Bevilgninger av ulik størrelse fulgte fra bankens side de neste årene.⁶⁹ Samtidig kom det inn flere tilbud fra huseiere i byen som ønsket å selge sine hus til byen til bruk som rådhus, bank og festlokale. To av dem var Thomas Toft og Ole Thommesen, som tilbød seg å selge sine hus nr. 8a og 8b ute på Langbryggen til byen.⁷⁰ En annen som ønsket å selge, var Hans Herlofson. Han tilbød seg å selge sitt hus (i dag kjent som Bondeheimen) ved Indre Poll, dagens torv, mot at han selv fikk bygge nytt hus på haugen

i bakkant av huset.⁷¹ Det mest spennende tilbudet kom nok imidlertid i manges øyne fra enken Kitty Kallevig, som kunne tenke seg å selge den store praktbygningen Kallevigs palé på Tyholmen, først for 15 000 spesidaler, og deretter, i januar 1844, til 8 000 kroner.⁷² Formannskapetets innstilling til representantskapet forelå 17. mai 1841, og ble trykt i sin helhet i Vestlandske Tidende dagen etter. De innstilte på å kjøpe Kallevigs palé. Av kjøpesummen skulle godt over halvparten, eller 5 850 spesidaler, dekkes av gaven Arendal sparebank hadde gitt til bygging av rådstue.⁷³

Rådhuset markerer samtidig at byen hadde gått inn i en ny tid, der den administrative og politiske ledelsen av byen lå til et formannskap og et representantskap valgt av byen selv. Byen hadde fått et politisk valgt selvstyre, og ombyggingen av Kallevigs palé til rådhus var i så måte også et symbol på byens selvstyre og makt. På samme måte kan vi se oppussingen av rådhuset i Risør i 1837, samme år som byen fikk sitt første valgte formannskap og representantskap.⁷⁴

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

KUBEN (Aust-Agder museum og arkiv KUBEN)

KA-0906. Arendal kommune
PA-1039. AA-samlingen (Foss' samling)

Riksarkivet

Danske Kanselli 1572–1799
Danske Kanselli 1800–1814
Norske justis- og politidepartementet (3. departementet)
Revisjonskontoret for kjøpstadregnskap
Kart- og tegningssamlingen
Kommersekollegiet
Brannforsikringskontoret 1767–1814
Rentekammeret

Statsarkivet i Kristiansand

Arendal byfogd
Risør byfogd
Stiftamtmanden i Kristiansand

Trykte kilder og litteratur

Amundsen, *Kragerøs historie*, bind 2

Haugland, Håkon (2020). *I sjøfartens tid. Arendal 1723-1900*. Arendal by- og regionshistorie, bind 2. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

Hamran, Ulf. (1964). «De to mystiske reisende. Malerne Edy og Fearnside i Norge år 1800». *By og bygd 1963/1964*, s. 117-141. Oslo: Norsk Folkemuseum

Helle, Knut. (Red.). (2006). *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo: Pax Forlag.

Lending, Mari (red.). (2001). *Rådhus som monument*. Norsk Form i samarbeid med Pax Forlag

Lindstøl, Tallak. (1923). *Risør gjennom 200 aar 1723–1923*. Risør: Risør kommune.

Munch-Møller, Marthe Glad. (2010a). *Med plikt til å redde sine liv. Hungersnød og protest i Dypvåg i 1801* (Masteroppgave). Universitetet i Oslo, Oslo.

Munch-Møller, Marthe Glad. (2010b). *Hungersnød og protester i Dypvåg og Arendal i 1801* (Jacob Aall-prosjektet, skrift nr. 2, s. 81–90). Tvedestrand: Næs Jernverksmuseum.

Munch-Møller, Marthe Glad. (2012). «Hungersnød og verdighet i Dypvåg 1801». I K. Dørum og H. Sandvik (red.), *Opptøyer i Norge: 1750–1850* (s. 259–286). Oslo: Scandinavian Academic Press.

Norman, Victor (2021). *En liten åpen by. Fortellingen om Risør 1500-1873*. Oslo: Cappelen Damm

Oftedal, Johan Werner (1911). «Fra det gamle Arendal» (særtrykk). Arendal: Vestlandske Tidende.

Pedersen, Amund (2016). *Kysten. Skogen. Byen. Skåtøy. Sannidal. Kragerø*. Kragerøs historie, bind II. Kragerø: Kragerø kommune.

Schwach, Conrad Nicolai (2008). *Erindringer af mit liv 1790–1830*. Oslo: Ka Forlag

Vevstad, Andreas. (1983). «Østerrisør dramatiske selskab, et barn av sin tid 1829-1836». *Årsskrift 1983*. Søndeled og Risør historielag, s. 44–56. Tvedestrand: Tvedestrand Boktrykkeri

Weidling, Tor (2000). *Eneveldets menn i Norge. Sivile sentralorganer og embetsmenn 1660–1814*. Riksarkivaren. Skriftserie 7. Oslo: Riksarkivaren/Messel forlag

Wessel-Berg, Fredrik (red.). 1841-1847. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge*, bind 1–4. Christiania: J.W. Cappelen forlag. Tilgjengelig på www.nb.no

Noter

- 1 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kanselliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040. Selve arkitekttegningen er rett nok tatt ut av mappen, og ligger i dag oppbevart som en del av Riksarkivets kart- og tegningsarkiv (Riksarkivet, Kart- og tegningsamlingen, Kart og tegninger, Danske Kanselli 1572–1814, nr. 265–267).
- 2 Se s. 35–37, 46–47.
- 3 Av de regnskapene som er bevart, er det ingenting som tyder på at Risør bidro med annet enn avgiften til Kristiansand (Statsarkivet i Kristiansand. Stiftamtmannen i Kristiansand. Regnskap Arendal og Risør).
- 4 Haugland 1920: 120–121.
- 5 Lindstøl 1923: 257.
- 6 Adeler var stiftamtman i Christiansand stift og amtmann i Nedenes fra 1781 til 1788 (Weidling 2000: 34).
- 7 Statsarkivet i Kristiansand, Stiftamtmannen i Kristiansand, Kopibok nr. 106, s. 19, *Adeler til von Aphelen 31. august 1781*
- 8 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Kjøpstadregnskaper, Kjøpstadregnskap Øster-Risør, *Årsregnskap 1782*, s. 26: «Ifølge høyvelbaarne hr. Kammerherre og Stiftbefalingsmand Adeler's Befaling ved hans høie nærværelse paa Byetings Stuen den 2de Ditto 1781 er til en Raadstues Opbyggelse en Fon af 1200 rdr bestemt, hvoraf aarlig skal inddeelees udi Byeskats ligningen. Saa er og efter Stiftets Approbation for det.»
- 9 Statsarkivet i Kristiansand, Risør byfogd, *Rådstueprotokoll nr. 1*, fol. 32a-b.
- 10 Samme, fol. 42a-b.
- 11 Forordningen, som kom 5. april 1793, er nevnt i et brev stiftamtman Moltke skrev om rådstuesaken i 1804, og ser ut til å ha vært bakgrunnen for gjennomgangen av alle arresthusene i Christiansands stift i 1798 (Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kanselliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Stiftamtman Moltke til Danske kanselli 31. august 1804*)
- 12 Bygningen som huset både rådhuset og borgerskolen i Kragerø, ble bygd i 1767. Klokketårnet med slagur stod ferdig i 1783 (Pedersen 2016: 90).
- 13 Statsarkivet i Kristiansand, Risør byfogd, *Rådstueprotokoll nr. 1*, fol. 32a-b.
- 14 Statsarkivet i Kristiansand, Stiftamtmannen i Kristiansand, Innkomne brev, Boks 1040, *Brev fra byfogd Aphelen i Risør til stiftamtman Lewetzou datert 6. juli 1793*.
- 15 Samme. Det er i påtegningen til byfogdens brev at Lewetzow gir uttrykk for sin støtte, og for at han skal kontakte borgerrådet om saken, slik byfogden bad om.
- 16 Statsarkivet i Kristiansand, Risør byfogd, *Pantebok nr. 2*, fol. 110b. Det er vanlig å sette 1830 som etableringsåret for Risør dramatiske selskap, men som Andreas Vevstad har påpekt, har det også vært vanlig å anta at selskapet ble etablert som en del av bølgen av lokale borgerlige teaterselskaper i byene på slutten av 1700-tallet, noe panteboka altså bekrefter (Vevstad 1983).
- 17 Kjøpet ble tinglyst 4. mai 1797 (Statsarkivet i Kristiansand, Risør byfogd, *Pantebok nr. 2*, fol. 110b).
- 18 Statsarkivet i Kristiansand, Risør byfogd, *Rådstueprotokoll nr. 1*, fol. 44a.
- 19 Lindstøl 1923: 257. Weidemann hadde tatt over som byfogd etter von Aphelens død i oktober 1797 (Lindstøl 1923: 425)
- 20 Riksarkivet, Kommersekollegiet, Brannforsikringskontoret 1767–1814, Øster-Risør, *Branntakstprotokoll med dokumenter 1797–1807*, s. 81
- 21 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kanselliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Byfogd Weydeman til stiftamtman Lewetzow 5. september 1798*
- 22 Riksarkivet, Kommersekollegiet, Brannforsikringskontoret 1767–1814, Øster-Risør, *Branntakstprotokoll med dokumenter 1797–1807*, s. 72, 99.
- 23 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Revisjonskontoret for kjøpstadregnskap, Kjøpstadregnskap Øster-Risør 1796–1800, *Årsregnskap 1798 og 1799*
- 24 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Revisjonskontoret for kjøpstadregnskap, Kjøpstadregnskap Øster Risør, 1796–1800, s. 994, *Årsregnskap 1800*
- 25 Både Lindstøl og Norman har slik sett rett. Ifølge Lindstøl stod rådhuset ferdig i 1798, ifølge Norman stod det ferdig i 1800 (Lindstøl 1923: 60, 257; Norman 2021: 297).
- 26 Kjøpet ble tinglyst 4. mai 1797 (Statsarkivet i Kristiansand, Risør byfogd, *Pantebok nr. 2*, s. 111).
- 27 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Revisjonskontoret for kjøpstadregnskap, Kjøpstadregnskap Øster-Risør 1796–1800, *Årsregnskap 1799*
- 28 Lindstøl 1923.
- 29 Lending (red.) 2001: 8.
- 30 Schwach, s. 366.
- 31 Riksarkivet, Kommersekollegiet, Brannforsikringskontoret 1767–1814, Øster-Risør, *Branntakstprotokoll med dokumenter 1807–1817*, s. 56. Tidligere hadde rådhuset hatt adresse Havnegaden,
- 32 Lewetzow tok over som stiftamtman i Kristiansand og amtmann i Nedenes i 1789, og satt i embetene til 1800. Han tok over etter Frederik Moltke, som hadde sittet et års tid etter å ha tatt over fra Frederik Georg von Adeler (Weidling 2000: 34).
- 33 Se note 11.
- 34 Niels Berg ble byfogd i Arendal i 1786 (Tank 1923: 227–229). En kopi av møtereferatet fra besiktigelsen er å finne i mappen med sakspapirer om arresthuset i Arendal i arkivene etter Danske Kanselli på det norske Riksarkivet. Det samme gjør tilbakemeldingene stiftamtmanen mottok fra byfogden i Risør den 5. september 1803, fra magistraten i Kristiansand datert 24. september og fra byfogd Løvold i Stavanger den 28. september, som også inkluderte en plan for reparasjon av arresthuset datert 2. august samme år (Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kanselliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Besiktigelse i Arendal 22. september 1798; Løvold til Lewetzow 5. september 1798; Kristiansand til Lewetzow 17. september 1798*).
- 35 Det var ikke første gangen det ble påpekt manglende vedlikehold av arresthuset. Alt i 1743 påpekte daværende underfogd, som bodde i den delen av bygget som var bygd som bolig for underfogden, på mangler både i den delen han selv bodde, og i delen som ble brukt til arrest. Nye mangler ble avdekket under branntakseringen i 1777, noe som førte til en større reparasjon året etter. For mer, se Oftedal 1911: 1–3.
- 36 For mer om kornoppløpene, se Haugland 2020: 167–171. For mer om kornoppløpet i Dypvåg, se dessuten Munch-Møller 2010a; samme 2010b; samme 2012.
- 37 Weidling 2000: 34
- 38 Det er stiftamtman Moltke som skriver at også borgerrådet hadde vedgått at arresthuset ikke fungerte etter hensikten (Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kanselliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Moltke til Danske Kanselli 31. august 1804*).
- 39 Statsarkivet i Kristiansand, Arendal byfogd, Byregnskap 1786–1810, ekstrakt av årsregnskapet for 1802; Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814,

- Regnskapssaker, Diverse innberetninger og emneordnet materiale, Revisjonskontoret for kjøpstadregnskap, *Årsregnskap Arendal 1803*.
- 40 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kancelliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Byfogd Berg til borgerrådet 10. august 1803*. Ifølge Oftedal ble det lagt frem en plan for bygging av arresthus på tomte alt i desember 1802, men denne planen har det ikke vært mulig å finne. Byfogdens plan fra august 1803 stemmer imidlertid godt med grunntegningene som ligger i Riksarkivet. Tegningene må dermed være fra byfogdens plan (Aalholm 1911: 7).
- 41 Statsarkivet i Kristiansand, Norges Brannkasse Arendal, *Branntakstprotokoll nr. 4*, s. 744.
- 42 Samme, *Branntakstprotokoll nr. 8*, s. 417.
- 43 Samme, *Branntakstprotokoll nr. 7*, s. 745: «Ao 1787 24. Decbr. Total afbrændt for 126rd. Ved kongl. Resolution af 29de Apr. 1795 tilladt at forblive ubebygd, mod at Tomten skienkes Byen til en aaben Plads».
- 44 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kancelliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Borgerrådets prisoverslag datert 24. august 1803; Borgerrådet til Berg 25. august 1803*
- 45 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kancelliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Moltke til byfogden og borgerrådet i Arendal 23. mars 1804*
- 46 Benoni tegnet en rekke militære bygninger i kristiansandsdistriktet, og i 1805 stod han for byggingen av Tukthuset i Kristiansand og Ekserhuset på Oddeøya. Han stod også bak en ombygging av latinskolen på samme tid. Etter 1814 ble Benoni den første oppmålingssjefen for den geografiske oppmålingen i Norge (Steen 1941: 448–449, 487, 513–514)
- 47 Se <http://www.byhistorie.dk/raadhus/?raadhus=147>.
- 48 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kancelliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Moltke til byfogd og borgerråd i Arendal 23. april 1804*; Statsarkivet i Kristiansand, Stiftamtmanden i Kristiansand, *Kopibok nr. 122*, 1803–1804, s. 392).
- 49 Møtereferatet finnes som kopi i mappen med saksdokumenter i arkivet etter Danske Kanselli (Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kancelliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Rådstuemøte i Arendal 12. april 1804*).
- 50 Se s. 46. Se også Wessel-Berg, bind 2, s. 522–523, *Reskript 20. april 1791*.
- 51 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kancelliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Befaring 24. april 1804*
- 52 Statsarkivet i Kristiansand, Stiftamtmanden i Kristiansand, *Kopibok 1803–1804*, s. 432.
- 53 I 1786 ble utbedringene av brannvesenet en fast utgiftspost på 300 riksdaler i årsbudsjettene, i 1797 fikk byen en fast utgiftspost på 300 riksdaler til nytt fattighus, og fra 1798 satte byen av 100 riksdaler i året til utbedring av byens kanonbatterier (Statsarkivet i Kristiansand, Arendal byfogd, *Byregnskap 1786–1810*).
- 54 Se Haugland 2020: 227. Fattighuset på Neset må ikke forveksles med Arendal hospital, som ble etablert i 1755 og lå på Tyholmen (Haugland 2020: 115).
- 55 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kancelliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Stiftamtmand Moltke til Danske kanselli 31. august 1804*
- 56 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Norske justis- og politidepartementet (3. departementet), Kancelliekspedisjoner, Kansellibrev, L0040, *Vedtak i Danske kanselli 6. oktober 1804*
- 57 Statsarkivet i Kristiansand, Stiftamtmanden i Kristiansand, *Kopibok 1803–1804*, s. 595: 19. oktober. Hammer til Byfogd Berg. Det kongelige Danske Cancellie har under 6te D. M. tilskrevet Stiftet saaledes: «Hvilket herved communiseres hr. Kanselliraaden til egen Efterretning og Bekiendtgjørelse for Byens Representanter, ligesom De for øvrigt anmoder at foranstalte Reparationer paa Arresthuset iværksat endten efter foregaaende Lititation eller under Bestyrelse af en kyndig Mand og Opsyn af Representanterne».
- 58 Jæger begynte som fullmektig hos Berg, etter hvert også konstituert byfogd, og bodde i Bergs hus i hvert fall fra 1815. Jæger bodde i huset til sin død i 1845.
- 59 Årsregnskapet ble trykket i *Vestlandske Tidende*, 16. september 1836, s. 92
- 60 Schwach, s. 315–316
- 61 Steen 1941: 204
- 62 Riksarkivet, Danske Kanselli 1800–1814, Revisjonskontoret for kjøpstadregnskap, Kjøpstadregnskaper, Kjøpstadregnskap Arendal 1801–1804, *Årsregnskap 1804*; samme, Kjøpstadregnskap Øster Risør, 1796–1800, s. 994, *Årsregnskap 1800*.
- 63 Riksarkivet, Danske Kanselli 1572–1799, Norske innlegg, *Hagerup til kanselliet 27. november 1778*. Se også Haugland 2020: 120.
- 64 Statsarkivet i Kristiansand, Risør byfogd, Rådstueprotokoll nr. 1, s. , 24. ma 1787: «[...] og Risør som forhen thar hørt under Arendahls Jurisdiction nu derfra er skilt og haver sin egen Magistrat [...]».
- 65 Tank 1923 (red.): 578
- 66 Se Haugland 2020: 241, 427, note 1308–1309
- 67 Vestlandske Tidende, 10. november 1840, nr. 38.
- 68 KUBEN, KA-0906, Arendal kommune, Formannskapet, 1.6.2, Journalvedlegg 1841–1850, *Direksjonen i Arendals Sparebank til Arendal formannskap 19. februar 1841*.
- 69 I 1842 besluttet banken å gi 1000 spd til formålet, mens det ble satt av henholdsvis 1100 og 1250 spd i 1843 og 1844 (KUBEN, KA-0906, Arendal kommune, Formannskapet, 1.6.2, Journalvedlegg 1841–1850, *Direksjonen i Arendals Sparebank til Arendals formannskap 25. februar 1842*; samme, 2. februar 1843; samme, 7. februar 1844).
- 70 KUBEN, KA-0906, Arendal kommune, Formannskapet, 1.6.2, Journalvedlegg 1841–1850, *Toft til Arendals formannskap 22. februar 1844*; samme, *Thommesen til M. Dedekam 24. februar 1844*
- 71 KUBEN, KA-0906, Arendal kommune, Formannskapet, 1.6.2, Journalvedlegg 1841–1850, *Herlofsen til Arendals formannskap 11. mars 1844*.
- 72 KUBEN, KA-0906, Arendal kommune, Formannskapet, 1.6.2, Journalvedlegg 1841–1850, *Isaac Kallevig til Arendals formannskap 4. januar 1844*
- 73 Se også Haugland 2020: 241–242.
- 74 Lindstøl 1923: 258.